

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

**IV. ULUSLARARASI
ŞEYH ŞA'BÂN-I VELÎ SEMPOZYUMU**

-HANEFÎLİK-MÂTURÎDÎLİK-

05-07 MAYIS 2017

CİLT 1

Kastamonu Üniversitesi
IV. Uluslararası
Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu
-Hanefilik-Mâturîdîlik-

EDİTÖRLER

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇUHADAR

Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYKAÇ

Arş. Gör. Yusuf KOÇAK

(Kastamonu Üniversitesi, Türkiye)

ISBN: 978-605-4697-06-9 (Tk)

978-605-4697-07-6 (1.c)

Aralık 2017, Kastamonu

Baskı: Kastamonu Üniversitesi Matbaası

Eserde yayımlanan bildiri metinlerinde ileri sürülen görüşlerin
ilmî ve hukuki sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Her hakkı saklıdır.

ZEYDİLER İLE HANEFİLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER ÜZERİNE

Mehmet ÜMİT¹

Özet

Mezhepler Tarihi kaynak eserlerinde Mu'tezile ile Zeydiyye arasındaki itikadi-kelami görüşlere ilişkin benzerlik, Vasıl b. Ata ve Zeyd b. Ali arasındaki ilişkiyle, hatta hoca-talebe ilişkisiyle açıklanır. Benzer şekilde Hanefilerle Zeydiler arasındaki ilişki de, Zeyd b. Ali ile Ebu Hanife arasındaki ilişkiden başlatılır.

Bazı yazarlar, Şehristani'ye referansta bulunarak, Zeydilerin usulde Mu'tezilî, fûruda Hanefî olduklarını ileri sürerler. Biz tebliğimizde, Zeydilerin fûruda Hanefî olduklarına ilişkin fikhî konuları ele almaktan ziyade, Hanefilerle Ali evladının, özeldede ise Zeydilerin ilişkilerine dair tarihi kaynaklarda özellikle Zeydi kaynaklardaki verileri ortaya koymaya çalışacağız. Bunu da, Zeyd b. Ali ile Ebu Hanife ilişkisinden başlayıp, Hicri V. asır sonlarına kadar olan dönemdeki Zeydiler ve Hanefiler arasında ilişkiler bağlamında ele alacağız.

On the Relationship Between Zaydis and Hanafis

Similarity of theological views between Mu'tazila and Zaydiyya in the history of Islamic sects usually explained by the relationship between Vasıl b. Ata and Zayd b. Ali, or even by teacher-student relationship. Similarly, the relationship between Hanafis and Zaydis is started by the relationship between Zayd b. Ali and Abu Hanifa.

Some authors, on the authority of Shahrastani, claim that Zaydis are Mu'tazili in Usul and Hanafi in furu'. The study will not assess whether Zaydis are Hanafi in furu', rather analyses the relationship between Zaydis and Hanafis as mentioned in historical sources (especially in Zaydi sources). The study will begin with Abu Hanifa-Zayd b. Ali relationship, and deals with the relationship between Zaydis and Hanafis until the end of 5th Century.

GİRİŞ

İslam tarihinde ortaya çıkan itikadi İslam Mezhepleri, zamanla farklı kollara ayrıldıkları gibi diğer gruplarla fikri etkileşime de girmişlerdir. Buna dair bazı bilgileri yine Mezhepler tarihi kaynak eserlerinde bulabilmekteyiz. Meselâ Şehristani gibi bazı yazarlar, Zeydiyye'nin itikadî konularda Mu'tezile'den, fikhî konularda da Hanefilerden etkilendiğini ifade ederler. Biz daha önceki bazı çalışmalarımızda itikadî-kelamî konularda Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimine yoğunlaşmıştık. Bu tebliğimizde ise, fûru konularda Zeydilerin Hanefilerle benzerlikleri bahsini İslam Hukuku alanında çalışma yapan hocalarımıza bırakmakla birlikte, Hanefilerle Ali evladının, özeldede ise Zeydilerin ilişkilerine dair tarihi kaynaklarda özellikle Zeydi kaynaklardaki verileri ortaya koymaya çalışacağız. Bu bağlamda, Zeyd b. Ali ile Ebu Hanife döneminden başlayıp, Hicri V. asrın sonlarına kadar olan dönemdeki Zeydiler ve Hanefiler arasında ilişkileri, Siyasi olaylarda Zeydi-Hanefi ilişkileri, Hoca-Talebe İlişkisi ve Mu'tezile'nin bu iki ekol arasında aracılığı şeklinde üç ana başlık altında ele alacağız. Ancak konuyu Zeydiyye merkezli inceleyeceğimizden önce bu mezhep hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.²

Zeydiyye ismi, siyasi olarak, Emeviler dönemindeki ayaklanan (122/740) Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'yi destekleyenlere verilmiştir. Fikrî olarak ise Kâsım Ressî (246/860) ve nesli tarafından sistematize edilmiş, daha sonra Kasım'ın torunu ve Yemen Zeydî Devleti'nin kurucusu olan Hadi İlelhak Yahya b. el-Hüseyin (ö. 298/911) ile mezhep

¹ Doç.Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

² Mu'tezile mezhebi, teşekkül süreci, tarihçesi ve görüşleriyle ilgili olarak bkz. Osman Aydın, "Mu'tezile", *İslam Mezhepleri Tarihi El-Kitabı*, edit. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Grafiker yay. , Ankara 2013, ss. 127-54.

esalarının genel çerçevesi oluşmuştur.³ Temel mezhep esasları, Tevhîd, Adl, el-Va'd ve'-Vaîd, el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker ve İmâmet'tir.⁴ Zeydiler kendi aralarındaki hakim anlayışa göre, Hz. Hüseyin'den sonra, Hasan ve Hüseyin evladından ilim, cesaret, takva, adalet, hürriyet, erkek ve reşîd olma gibi gerekli nitelikleri taşıyan ve imâmetini ilan edip, kendi adına davette bulunarak mücadeleye girişen kişinin imam olması gerektiğini savunurlar.⁵

Zeydîler ilk olarak, Hz. Hasan evladından Hasan b. Zeyd (ö. 270/884) liderliğinde 250/864 yılında Hazar Denizi'nin güneyinde Taberistan, Deyleman, Gilan bölgesinde⁶ devletlerini kurdular. Bu Zeydî devletin siyasi alt yapısı, Yahya b. Abdullah (ö. 176/792'dan sonra) gibi mevcut iktidarla başı dertte olan Fatıma evladının iktidar merkezinden uzakta olan söz konusu bölgelere gelip faaliyetlerde bulunmalarıyla,⁷ fikrî alt yapısı da Medine yakınlarında Ress'te bir ders halkası oluşturan Kâsım Ressî'ye çok çeşitli beldelerden gelip, onun fikirlerini öğrenip, memleketlerine geri dönen öğrencileri⁸ ve yine Kâsım Ressî'nin öğretilerini yaymak amacıyla muhtelif beldelere gönderdiği dâîleri⁹ vasıtasıyla hazırlanmıştır. Yaklaşık altmış beş yıl bağımsızlığını muhafaza eden bu devletin sonraki liderleri, Hasan b. Zeyd'in kardeşi Muhammed b. Zeyd (ö. 287/900), Hasan b. Ali el-Utrûş (ö. 304/916) ve Hasan b. Kâsım (ö. 316/928)'dir. Hasan b. Kasım'ın Samaniler tarafından öldürülmesinden sonra Zeydîler, Taberistan'daki hakimiyetlerini tamamen kaybedip, Deylem ve Gilan'a çekildiler.¹⁰ Onlar daha sonraki dönemde bölgede, genel olarak Kasım Ressî ile Hasan b. Ali el-Utrûş (ö. 304/916)'un görüşlerini benimseyerek iki ayrı gruba ayrılmışlardır. Sonuçta Taberistan, Deyleman, Gilan beldelerinde yaşayan Zeydîler, sürekli bağımsızlıklarını muhafaza edemese, etkinlik alanları zamanla daralsa ve nüfusları azalsa da, X./XVI. yüzyılın sonlarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yaklaşık olarak bu tarihlerde bölgede yaşayan Zeydîlerin çoğunluğu, Safevilerin hakimiyeti altındaki insanları İmamiyye Şiası'na geçirme faaliyetlerinin yoğun olduğu bir konjonktürde On iki İmam Şiîliği'ne geçmişlerdir.¹¹

Zeydîler bir diğer devletlerini, Kasım Ressî (ö. 246/860)'nin torunu Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin (ö. 298/911) liderliğinde 284/897 yılında Sa'de merkezli olarak Yemen'de kurmuşlardı. Bu devlet, Taberistan Zeydî Devleti'ne göre çok daha uzun ömürlü olmuştur.

³ Zeydiyye'nin doğuşu ve görüşleriyle ilgili olarak bk. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İSAM yay. , İstanbul 2010, ss. 37-79, 161-62, 202-215; amlf, "Usûlü'd-Dîne İlişkin İlk Zeydî Metinler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sayı: 11, Çorum 2007, ss. 81-102.

⁴ Hâdî İlelhak Yahya b. Hüseyin (298/910), *Usûlü'd-Dîn*, (tahk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, *Mecmûu Resâil-i'l-Hâdî ile'l-Hak* içinde) Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1421/2001, ss. 191-196. Ayrıca bk. Yusuf Gökalg, "Zeydiyye mezhebinin görüşleri, kültürel mirası ve İslam düşüncesine katkıları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), ss. 95-112.

⁵ Zeydîlerin imâmet için öne sürdükleri şartlar hakkında bkz. Ebû Tâlib Nâtık bi'l-Hak (ö. 424/1033), *Kitâbu's-siyer* (Eymen Fuad Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fî bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdisi'l-hicrî*, Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübânîyye, Kâhire 1408/1988, içinde ss. 281-283), s. 281.

⁶ Taberistan Zeydîleri hakkında bkz. Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sos. Bil. Ens. , İstanbul 1998, ss. 66 vd.

⁷ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss. 141 vd. ; Yusuf Gökalg, *Zeydîlik ve Taberistan'da Yayılışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999, ss. 50-62.

⁸ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s. 168. Bu yerler arasında Taberistan bölgesi de yer alır. Nitekim Kâsım Ressî, Taberistan halkından Ubeydullah b. Sehl ve Hişam b. El-Müsennâ adında iki kişinin tevhid ve Allah'ın sıfatları konusundaki insanların ihtilaflarına dair sorduğu soruları konu alan risalenin Arapça metni ve notlandırılmış İngilizce çevirisi için bk. Binyamin Abrahamov, "The Tabaristânîs' Question Edition and annotated translation of one of al-Kâsım ibn İbrâhîm's Epistles", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 11 (Jerusalem 1988), ss. 16-54.

⁹ Ebû'l-Hasan Hüsameddin Humeyd b. Ahmed Muhallî (652/1254), *Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, I-II, Mektebetü Bedr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', San'a 1423/2002, c. II, s. 7.

¹⁰ Bk. Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, ss. 68-157.

¹¹ Adem Arıkan, "Gîlân'da Son Zeydî Yönetim (Âl-i Karkiyâ)", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 20 (2009) ss. 1-26, ss. 20-25. Krş. Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, The Persian Heritage Foundation, New York 1988, s. 92; Abdu'r-Refî', *Cunbiş-i Zeydiyye der İran*, İntişârât-ı Âzâd-ı Endişân, Tahran 1359, ss. 140-141;

Yemen Zeydîleri, zaman zaman bağımsızlıklarını kaybetse de günümüze kadar varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır.¹² Nitekim bunun da etkisiyle Zeydî ve Mu'tezilî kaynakların pek çoğu, buradaki özel ve genel kütüphaneler vasıtasıyla bugüne gelebilmiştir. Günümüzde Yemen'in Sa'de merkezli olarak Kuzey bölgelerinde yaşayan Zeydîler nüfusun yaklaşık üçte birini (8-10 milyon) oluştururlar.

Bu genel bilgilerden sonra Zeydîlerle Hanefîler arasındaki ilişkilere geçebiliriz.

1.Siyasi olaylarda Zeydi-Hanefî ilişkileri

1.1.Zeyd b. Ali-Ebû Hanife İlişkisi

Şehristani, Zeydiyye'nin, itikadi görüşlerinde Mu'tezile, fûruda da özellikle Butrî Zeydîlerin Hanefî Mezhebinin görüşleri üzere olduğunu, çok az konularda Şafîiliğe ve Şia'ya muvafakat ettiklerini ifade eder.¹³ Ancak Zeydîlerin tamamının Hanefî olduğunu belirtmemesine rağmen Şehristani'nin bu ifadesinden hareketle, Zeydîlerin, fûruda Hanefî oldukları yorumu yapılmakta ve bu ilişki/benzerlik en baştan (Zeyd b. Ali-Ebu Hanife ilişkisinden) başlatılmaktadır. Aslında bu, mezheplerin görüşleri arasındaki söz konusu benzerlikleri açıklama amaçlı kolaycı bir yaklaşım gibi gözükmektedir. Zira onlar arasındaki etkileşimin sürecine işaret etmekten uzaktır. Ayrıca söz konusu şahısların fikirleri birbirleriyle mukayese edilmemektedir. Biz burada, en başından başlayarak siyasi olaylarda Zeydîlerle Hanefîler arasındaki ilişkileri, fikirlerini mukayese etmeksizin ele alacağız. İlk olarak Zeyd b. Ali ile Ebû Hanife arasındaki ilişkiye değineceğiz.

Zeyd b. Ali 122/740 yılında Emevîlere karşı ayaklanmasının hazırlıkları için yaklaşık on üç ay Kûfe'de bulunur. Buradaki ikameti esnasında Basra'ya geçer ve hareketine taraftar toplamak için orada yaklaşık bir ay kalır.¹⁴ Dolayısıyla Zeyd b. Ali, sonucunda öldürüldüğü ayaklanmasından önce yaklaşık bir yıl Kufe'de kalmış olmaktadır. Bu süre zarfında Kufe'nin önde gelenleriyle görüşüp, taraftar toplamaya çalışır. Bununla birlikte kaynaklarda Zeyd b. Ali'nin Ebû Hanife ile görüştüğüne dair fazla bir bilgi yoktur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla görüşmeye dair tek bilgi, Zeyd b. Ali'nin *Müsned*'inde geçmektedir. Buradaki bilgiye göre Zeyd b. Ali'nin Kufe'de Abdullah b. Zübeyr el-Esedî'nin evinde gizlendiği haberi Ebu Hanife'ye ulaştığında o, Muaviye b. İshak es-Selmi, Nasr b. Huzeyme el-Absi ve Said b. Huseym ile birlikte Zeyd'in yanına gider. Ebu Hanife'nin yanındaki şahıslar onu Zeyd'e takdim ederler. Zeyd ile Ebu Hanife arasında namazla ilgili bir konuşma geçer.¹⁵

Zeyd b. Ali ile Ebu Hanife arasındaki ilişki bağlamında Zeydî kaynaklara baktığımızda şu bilgiler kaydedilmektedir: Ebu'l-Abbas el-Hasenî (ö. 353/964), Zeyd b. Ali'nin Ebu Hanife'ye Ziyad b. Münzir ile Fudayl b Zübeyr'i gönderdiğini, onun da olumlu cevap verdiğini, ancak hasta olduğunu, iyileşirse ayaklanmaya katılacağını söyleyip, otuz bin dirhem yardımda bulunduğunu, Zeyd'in, kendi zamanının en bilgilisi olduğunu ifade ettiğini belirtir ve Zeyd'ten çok şey rivayet ettiğini kaydeder.¹⁶ Ebu'l-Ferec el-İsfehâni (ö. 356/967), Ebu Hanife'nin Zeyd b. Ali'nin elçisi Fadl b. Zübeyr'e fukahadan kimlerin katıldığını

¹² Yemen Zeydiliği hakkında bk. Yusuf Gökalp, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, Araştırma yay. , Ankara 2014, ss. 131 vd.

¹³ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristanî (ö. 548/1153), *el-milel ve'n-nihal*, I-III, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992, 162.

¹⁴ Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrahim b. Hasan b. İbrahim b. Muhammed b. Süleyman b. Davud el-Haseni (ö. 353/964), *el-Mesâbih*, thk. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Hûsî, Mektebetü'l-İmam Zeyd b. Ali, San'a 1422/2002, s. 389.

¹⁵ Bkz. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebi Talib (ö. 122/740), *Müsnedü'l-İmam Zeyd*, der. Abdülaziz İshak el-Bağdadi, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut t.y. , s. 92. Ancak bu görüşme bilgisi ile Zeyd b. Ali'nin dâileri, ayaklanmaya katılıp, desteklemesi için Ebu Hanife'yi davet ettiklerinde onun, Zeyd'i kimlerin desteklediklerini sorması rivayetinin telif edilmesi gerekir. Zira Ebû Hanife'nin bizzat kendisinin görüştüğü Zeyd b. Ali ile ilgili böyle bir soru pek tutarlı gözüküyor.

¹⁶ Ebu'l-Abbas el-Haseni, *el-Mesâbih*, 401-402.

sorduğu ve onunla maddi yardım gönderdiğini belirtir.¹⁷ Natık Bilhak (ö. 424/1033), Ebu Hanife'nin Zeyd b. Ali'den ilim aldığını, ayaklanmasında da ona yüklü miktarda maddi destekte bulunduğunu ifade eder.¹⁸ Abdullah b. Hamza (ö. 614/1217), Ebu Hanife'nin Zeyd'e biat ettiğini ve ona yüklü miktarda malla destekte bulunduğunu aktarır.¹⁹ Muhalli (ö. 652/1254), Zeyd b. Ali'nin Ebu Hanife'ye Fudayl b. Zübeyr'i gönderdiğini, onun da Zeyd'in mesajını ilettiğinde Ebu Hanife'nin Zeyd'e fukahadan kimlerin biat ettiğini sorduğunu, cevabı alınca da bugün git yarın gel dediğini, ertesi gün gittiğinde Ebu Hanife'nin, hasta olduğundan Zeyd ile huruc edemeyeceğini, ancak maddi yardımda bulunacağını söyleyip, otuz bin dirhem veya dinar verdiğini belirtir.²⁰ Muhalli'nin aktarımındaki aynı gün cevap vermemesinden Ebu Hanife'nin tedbirli davrandığı anlaşılabilir.

Zeyd, Kufe'ye geldiğinde kırk yaşın üzerinde olup, fikirleri kemale ermiş ve karar kılmıştır. Ayaklanma hazırlıkları yaptığı ve iktidarın takibatından dolayı gizlenerek ve devamlı yer değiştirerek faaliyetlerini yürüttüğü böyle bir dönemde Ebu Hanife ile görüşmesi ve bazı ilmi meseleleri birlikte mütalaa etmeleri mümkün olmakla birlikte Zeyd'in ona talebe olması pek muhtemel değildir. Zira öncelikle yaş itibarıyla fikirleri karar kılmış bir yaşadır, ayrıca ayaklanma lideri olan birinin talebe konumunda olması, taraftar toplaması açısından da pek uygun gözükmemektedir.

Ancak Zeydîlerle Ebû Hanife arasındaki ilişki bağlamında Zeydîler tarafından aktarılan şu bilgi de dikkat çekicidir; İbn Ebi'r-Rical, Ebu'l-Kasım el-Ka'bî'den nakille Ebû Hanîfe'nin Zeydiyye'nin Betriyye kolunun anlayışını benimsediğini kaydeder.²¹ Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî, bu bilgiyi *Kitâbu'l-Makâlât* adlı eserinde; "Ebû Hanîfe'den, onun, Betriyye mezhebinin anlayışını benimsediği zikredilir" şeklinde aktarır.²² İbn Ebi'r-Rical, bir başka yerde, Hâkim el-Cüşemî'nin *Uyûnu'l-Mesâil*'de Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî'den nakille, Ebû Hanîfe'nin Zeydiyye'nin Betrî kolunun anlayışını benimsediğini belirttiğini zikreder. İbn Ebi'r-Ricâl, bu hususu, Ebû Hanîfe'nin Zeydî imamlara taraftarlığı ve ayaklanmalarında onları desteklemesinin teyid ettiğini ifade eder.²³ Söz konusu hususla ilgili olarak Hanefîlerden Tahavî ve *ed-Diyâu'l-ma'nevî* adlı eserin yazarı Muhammed b. Ahmed el-Kuraşi el-Hanefî'den aktararak Ebû Hanîfe'nin Betriyye'nin liderlerinden sayıldığını kaydeder. Zeydî imamlarının da Ebû Hanîfe'nin metinlerini kendi metinlerinden saydıklarını ifade eder.²⁴

Bu bilgi de Butrî Zeydîlerle Ebû Hanife arasında sıcak ilişkilerin olduğuna veya en azından Zeydîlerin böyle gördüğüne işaret etmesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu bilgiyi yukarıda Şehristânî'den aktarılan Butrî Zeydîlerin Hanefî oldukları bilgisiyle birlikte değerlendirdiğimizde Ebû Hanife ile Butrî Zeydîler arasındaki bu yakınlığın zamanla onların Hanefî fikirlere aşına olmasına zemin hazırladığı düşünülebilir.

Ebu Hanife'nin Ali evladı/Zeydîlerle irtibatının kaydedildiği bir diğer olay da, Muhammed b. Abdullah ve kardeşi İbrahim b. Abdullah'ın ayaklanmalarıdır.

¹⁷ Ebu'l-Ferec el-İsfehani (ö. 356/967), *Mekatilu't-Talibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1408/1987, ss. 140-1.

¹⁸ Natık Bilhak Yahya b. el-Hüseyin b. Harun el-Harunî el-Hasenî (ö. 424/1033), *el-İfade fi târihi eimmeti's-sâde*, Mektebetü Ehli'l-Beyt, Sa'de 1435/2014, s. 40.

¹⁹ Abdullah b. Hamza (ö. 614/1217), *Kitabu'ş-Şâfi*, I-IV, Mektebetü'l-Yemeni'l-Kübra, San'a 1406/1986, c. I, s. 188.

²⁰ Humeyd el-Muhalli (ö. 652/1254), *el-Hadaiku'l-verdiyye fi menakıbi eimmeti'z-Zeydiyye*, c. I, s. 254-255. Ayrıca bkz. Mehmet Atalan, "Ebu Hanife ve Alioğulları", *Dinî Araştırmalar*, c. 8, sayı: 24, ss. 157-168, ss. 160-61.

²¹ Ahmed b. Salih b. Ebi'r-Rical (ö. 1092/1681), *Matlau'l-budûr ve mecmau'l-buhûr fi terâcimi ricâli'z-Zeydiyye*, I-IV, thk. Abdurrahkib Mutahhar Muhammed Hecr, Merkezü'l-Ehli'l-Beyt Li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Sa'de 1425/2004, c. II, s. 346.

²² Ebu'l-Kasım el-Ka'bî el-Belhî (ö. 319/931), *Kitabu'l-makâlât*, vr. 15a.

²³ İbn Ebi'r-Rical, *Matlau'l-budûr*, c. II, s. 363.

²⁴ İbn Ebi'r-Rical, *Matlau'l-budûr*, c. II, s. 123.

1.2.Ebû Hanife-Muhammed b. Abdullah ve Kardeşi İbrahim b. Abdullah

Abbasi Devleti kurulduğunda Abdullah b. Hasan'ın oğulları Muhammed b. Abdullah b. Hasan ve kardeşi İbrahim b. Abdullah onlara biat etmeyip, gizlenirler ve sonuçta Abbasi Halifesi Mansur döneminde 145/762 yılında ayaklanırlar. Muhammed b. Abdullah b. Hasan Medine'de, kardeşi İbrahim b. Abdullah da Basra'da ayaklanır. Zeydî kaynaklarda bu ayaklanmalardan özellikle İbrahim b. Abdullah'ın ayaklanmasına ilişkin Ebû Hanife'nin tutumu ayrıntılı olarak verilir.

Ebu'l-Ferec el-İsfahani, Ebu Hanife'nin İbrahim'i açıktan desteklediğini, onunla ayaklanmaları için insanlara fetva verdiğini, bundan dolayı öğrencisi Züfer'in onu uyarıp bu yaptığından, bizim boynumuza ip geçirtinceye kadar vazgeçmeyeceksin diyerek serzenişte bulunduğunu, Mis'ar b. Kidam ve Ebu Hanife'nin İbrahim b. Abdillah'a mektup yazıp, onu Kufe'ye davet ettiklerini, Mürcie'nin de bundan dolayı o ikisini kınadıklarını aktarır.²⁵ Ebu İshak el-Fezari, Ebu Hanife'ye gelip, kardeşimin, İbrahim b. Abdullah'ın ayaklanmasına katılmasına fetva verip, ölmesine sebep olurken Allah'tan korkmadın mı? dediğinde Ebu Hanife'nin, kardeşinin bu şekilde öldürülmesi Bedir'de öldürülmesine denk olduğu, İbrahim'le birlikte şehadeti dünya hayatından daha hayırlı olduğu cevabını verdiğini, Fezarî'nin de ona, o halde seni bundan ne alıkoydu dediğini, Ebu Hanife'nin de cevaben, insanların kendi yanına bıraktıkları emanetlerin buna engel olduğunu ifade ettiğini belirtir.²⁶ Kaynaklar, Ebu Hanife'nin, İbrahim'in desteklenmesi gerektiğini açıktan dile getirdiğini, ayaklanmasına yardım için dört bin dirhem gönderdiğini ve onunla yazıştığını kaydeder.²⁷

Taberistan Zeydî imamı Natık Bilhak'a göre Ebu Hanife, İbrahim b. Abdullah adına gizlice davette bulunur ve İbrahim ile yazışır ve şu tavsiyelerde bulunur: Şayet İsa b. Musa komutasındaki Abbasi ordusunu yenersen, dedenin Cemel'de yaptığını yapma. O, burada üstün geldiklerini öldürmedi, mallarını ganimet almadı. ... Sıffin'deki uygulamasını benimse dedi.²⁸

Yemen Zeydî imamı Abdullah b. Hamza da, Ebu Hanife'nin İbrahim b. Abdullah'ın ayaklanmasını desteklediğini, insanları bu ayaklanmaya teşvik ettiğini ve İbrahim'e tabi olmayı emrettiğini ifade eder. Bu bağlamda İbrahim b. Suveyd el-Hanefî'nin Ebu Hanife'ye, farz olan hacdan sonra, yine haccetmek mi yoksa İbrahim ile ayaklanmak mı daha iyidir diye sorduğunda onun, İbrahim'in ayaklanmasına katılmanın farz hacdan sonraki elli hacdan daha üstün olduğunu ifade ettiğini, belirtir. Yine İbrahim'in ayaklandığı günlerde bir kadının Ebu Hanife'ye gelip, oğlunun İbrahim ile ayaklanmak istediğini ve kendisinin de engel olamadığını ifade ettiğini, Ebu Hanife'nin de engel olma dediğini kaydeder.²⁹

İbn Abdilber (ö. 463/1070)'in, Ebû Hanife'nin hapsedilmesiyle ilgili zikrettiği iki gerekçeden birisi de Ebû Hanife'nin, İbrahim b. Abdullah'ın ayaklanmasına verdiği destekler:

“Bişr b. Velîd, Ebû Yûsuf'u şöyle derken işittiğini söyler: Mansûr'un, Ebû Hanife'ye –faziletini bilmekle beraber- hiddetinin nedeni şudur: İbrâhim b. Abdullâh, Basra'da ayaklandığında Ebû Hanife ve A'meş'in Kûfe'den onunla yazıştıkları haberi Mansur'a ulaştı. Bunun üzerine Mansûr, İbrâhim'in lisanıyla A'meş ve Ebû Hanife'ye iki mektup yazdı ve itimat edeceği adamlarla gönderdi. Mektup, A'meş'e geldiğine, onu adamdan alıp, okudu ve

²⁵ Ebu'l-Ferec el-İsfahani, *Mekatilü't-Talibiyyîn*, s. 310, 313, 314.

²⁶ Ebu'l-Ferec el-İsfahani, *Mekatilü't-Talibiyyîn*, s. 313-4. Natık Bilhak da (Natık Bilhak, *el-İfade fî târihi eimmeti's-sâde*, s. 56-7) aynı bilgileri aktarır. Muhtemelen Ebu'l-Ferec el-İsfahani'den almış olmalı. Nitekim aynı bilgiyi Natık Bilhak'tan da Abdullah b. Hamza (Abdullah b. Hamza, *Kitabu's-Şâfi*, I, s. 202) aktarır. Ayrıca bkz. Mecdüddin b. Muhammed b. Mansur el-Müeyyedi, *el-Tühef Şerhu'z-zülef*, Mektebetü Bedr, San'a 1417/1997, s. 103-104.

²⁷ Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, ss. 310, 313-4, 324-5; Muhallî, *Hadaiku'l-Verdiyye*, I, 169.

²⁸ Natık Bilhak, *el-İfade fî târihi eimmeti's-sâde*, ss. 54-55.

²⁹ Abdullah b. Hamza, *Kitabu's-Şâfi*, I, s. 201. Muhtemelen bu bilgilerin de ilk kaynağı Ebu'l-Ferec el-İsfahani'dir. Zira söz konusu bilgiler aynen orada geçmektedir. Bkz. Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, ss. 324-25.

olumlu cevap vermedi... Ebû Hanîfe ise mektubu kabul etti ve (olumlu) cevap verdi. Bu yüzden Ebû Ca'fer'in gönlü yaptığı şeyi yapana dek sükun bulmadı.³⁰

İbn Abdilber'in yine Bişr b. Velîd'ten aktardığı diğer gerekçe de şudur: Ebû Ca'fer el-Mansûr, Ebû Hanîfe'yi kendine getirtti ve onu kâdî atamak istedi. Ebû Hanîfe, bunu kabulden kaçındı. Ebû Ca'fer bu görevi yapacağına yemin etti. Ebû Hanîfe, kadılık yapmayacağına yemin etti. Rebî', Ebû Hanife'ye, 'Görmüyor musun Emîrû'l-mü'minîn yemin ediyor' dedi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe, 'Emîrû'l-mü'minîn, yeminlerinin kefaretime benden daha kâdirdir' dedi. Nihayet kadılık görevini kabulden kaçındı. Bunun üzerine Mansûr onu hapsetti. O, hapiste vefat etti ve el-Hayzuran mezarlığına defnedildi.³¹

Ebû Hanife ile ilgili bunlar dışında şu bilgi de dikkate değerdir: Benî Haşim'in mevlası İbn Ukde olarak bilinen Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Said el-Hemedanî el-Kûfî(249-332/863-944), ittifakla Zeydî olup, hadis alimlerinin önde gelenlerinden, güçlü hafızası ve geniş ilmiyle bilinir. Darekutni onun hakkında, İbn Ukde insanların bildiklerini bilir fakat insanlar onun bildiklerini bilmezler, demiştir. Kırdan fazla eseri kaydedilir, ancak hepsi kayıptır. Eserleri arasında, Ahbaru Ebî Hanife Nu'man b. Sabit ve Müsnedihi adlı bir eser kaydedilir.³² Bu bilgi, Zeydîlerden bazı şahısların erken dönemden itibaren Ebû Hanife'ye ilgi duyduklarını îmâ eder.

Zeydîler/Alî evladı ile Hanefîlerin siyasi olaylardaki ilişkileri çerçevesinde kaydedilen bir diğer bilgi de, Ebû Hanife'nin öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyad el-Lü'lûî ile Yahya b. Abdullah hakkındadır.

1.3.Yahya b. Abdullah-Muhammed b. Hasan eş-Şeybani ve Hasan b. Ziyad

Muhammed b. Abdullah en-Nefsû'z-Zekiyye ve İbrahim b. Abdullah'ın kardeşleri olan Yahya b. Abdillah 176/792 yılında Deylem bölgesinde Harun Reşid'in hilafeti döneminde Abbasilere karşı ayaklandı. Fakat daha sonra Yahya b. Abdillah, muhtelif gerekçelerle, kendisi ve yanındakiler için, bizzat Halife Harun Reşid'in el yazısıyla, kadılar, fakihler ve ve Haşimîlerin ileri gelenlerinin şahitliğinde bir eman (can ve mal güvencesi) belgesi kaleme alması şartıyla teslim olacağı mesajını gönderir.³³ Bunun üzerine Harun Reşid söz konusu eman belgesini³⁴ yazar, ancak daha sonra bu belgeyi geçersiz kılıp, Yahya b. Abdillah'ı cezalandırmak ister ve bu konuda fukahaya danışır. Onlardan Ebû Hanife'nin öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî, bu emandan daha sahihini görmediğini, emanın bozulmasının mümkün olmadığını ve Yahya b. Abdillah'ın kanının akıtılmasının haram olduğunu ifade eder.³⁵ Yine Ebu Hanife'nin ashabından Hasan b. Ziyad el-Lü'lûî'nin de kısık

³⁰ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilber el-Endelûsî (368-463/978-1070), *el-İntikâ fî fadâilî'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, gözden geçiren: Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1997, ss. 323-24. Bu rivayet, Ebû Hanife'nin uzak görüşlü olmadığı intibâ da veriyor.

³¹ İbn Abdilber, *el-İntikâ fî fadâilî'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, ss. 324-325. Burada, Ebû Hanife'nin kadılık teklifini kabul etmemesi rivayeti, Mu'tezilî Amr b. Ubeyd ile Halife Mansur arasında geçen diyaloga benziyor. Sadece isimler değiştirilmiş gibi.

³² Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abbas en-Necâşî (ö. 450/1058), *Ricâlu'n-Necâşî*, thk. Seyyid Musa Şebîrî Zencanî, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, Kum 1418, s. 94; Şeyhü't-Taife Ebu Cafer Muhammed b. el-Hasan et-Tusî (ö. 460/1068), *Fihrist*, tsh. ve thk. Seyyid Muhammed Sadık Âl-i Bahri'l-Ulûm, Menşurât Şerîf Radî, Kum, t.y. , s. 28; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdadi (ö. 463/1071), *Tarihu Medîneti's-Selâm*, I-XVII, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1422/2001, c. VI, s. 150 vd. ; Sarimuddin el-Vezir, *el-Feleku'd-devvar*, 105; İbn Ebî'r-Rical, *Matlau'l-budûr ve mecmau'l-buhur*, c. I, ss. 450-52; Vecîh, *A'lâmu'l-müellifîni'z-Zeydiyye*, s. 168-169.

³³ Ahmed b. Sehl er-Râzî (ö. IV./X. asrın ilk çeyreği), *Ahbâru Fah ve haberu Yahya b. Abdillah ve ehihi İdris b. Abdillah*, thk. Mahir Cerrar, Daru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1995, 200-228; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, 390 vd. ; Nâtık bi'l-Hakk, 66-68.

³⁴ Eman belgesinin metni için bkz. Ahmed b. Sehl er-Râzî, *Ahbâru Fah*, 229-232, 233-34; Abdullah b. Hamza, *Kitabu's-Şâfi*, I, ss. 232-34.

³⁵ Ahmed b. Sehl er-Râzî, *Ahbâru Fah*, 248-49, 262-63; Ebu'l-Ferec el-İsfehani, *Mekatilu't-Talibiyyîn*, s. 401; Ali b. Bilal el-Âmulî ez-Zeydî (IV./X. Asır), *Tetimmetü mesâbihi Ebi'l-Abbâs el-Hasenî*, thk. Abdullah b. Abdillah b. Ahmed el-Hûsî, Mektebetü'l-İmam Zeyd b. Ali, San'a 1422/2002, ss. 498-500. Ali b. Bilal, Yahya

sesle “o emandır” dediği kaydedilir.³⁶ Yahya b. Abdullah’a verilen emanın geçerliliğiyle ilgili Muhammed b. Hasan ve Hasan b. Ziyad’ın olumlu şahitliklerinden, Zeydî yazarlardan Nâtk Bilhak,³⁷ Abdullah b. Hamza,³⁸ Humeyd el-Muhallî³⁹ gibi yazarlar da övgüyle bahsederler. Hatta Abdullah b. Hamza gibi bazı Zeydî imam ve yazarları, Harun Reşid bu emanın sıhhati ile ilgili olarak fukahaya soru yönelttiğindeki durumu şöyle tasvir eder: Harun, Yahya b. Abdullah’a verilen emanın sıhhat durumunu sorunca o konuda kimse bir şey söylemeye cesaret edemedi. Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî, bu emanın meşru bir eman olduğunu, bozulamayacağını, onu bozana Allah’ın lanet edeceğini belirtti. Hasan b. Ziyad el-Lü’lû de kısık sesle emandır dedi. Harun bu duruma sinirlendi.⁴⁰ Ebu’l-Ferec el-İsfahanî, Harun Reşid’in Muhammed b. Hasan’ı, bu görüşünden dolayı azarladığı ve uzun süre fetva vermekten men ettiğini aktarır.⁴¹

Muhammed b. Hasan’ın Ali evladı/Zeydilerle ilişkisi bağlamında değerlendirilebilecek şu bilgiler de aktarılır:

Dameğani (ö.VII./XIII. Asır), Muhammed b. Hasan’ın, can güvenliğimden emin olduğumda Zeyd b. Ali mezhebindenim, olmadığımda Ebu Hanife mezhebindenim, dediğini kaydeder.⁴² Ayrıca Zeydilerin, fūruda diğer fukahadan daha çok Hanefilere muvafakat ettiklerini belirtir.⁴³

Zeydi İmamı Natık Bilhak, bir grup Hanefî fukahadan, Muhammed b. Hasan’ın siyerle ilgili meselelerin çoğunluğunda Muhammed b. Abdullah en-Nefzû’z-Zekiyye’nin Kitabı’s-Siyer’inden yararlandığı ve ondan nakillerde bulunduğunu işittiğini kaydeder.⁴⁴ Bu konuda en-Nefzû’z-Zekiyye’nin Kitabı’s-Siyer’ini yeniden inşa etmeye çalışan Cemal eş-Şamî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybani’nin *Kitabu’s-Sağir*’inde Nefsü’z-Zekiyye’den pek çok alıntılarının olduğunu örnekleriyle gösterir.⁴⁵

Buraya kadar genel olarak siyasi konularla ilgili aktardığımız bilgiler, en azından ilk dönem Hanefileri ile Zeydîleri arasında olumlu sıcak ilişkilerin olduğu ve bu durumdan, sonraki Zeydî kaynaklarda olumlu bir şekilde, övgüyle bahsedildiği görülmektedir. Bu hususun, Zeydîlerin Hanefî eserlerine ilgi duymalarına zemin hazırlamış olması muhtemeldir. Zeydîler ve Hanefîlerin birbirlerine yakınlıklarında etkili olabilecek bir diğer husus da, kaynaklarda aktarılan iki ekol mensupları arasındaki hoca-talebe ilişkileridir.

2.HOCA-TALEBE İLİŞKİLERİ

2.1. Ebu’l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/951) Aracılığıyla Irak Hanefiliği Etkisi

Taberistan Zeydî imamlarından Dâî İlellah Hasan b. Kasım (ö. 316/928)’ın oğlu olan el-Mehdi Lidinillah Ebu Abdullah Muhammed b. Dai İlallah Hasan b. Kasım b. Hasan b. Abdurrahman b. Kasım b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib (ö. 360/971), Taberistan

b. Abdullah’ın Muhammed’in b. Hasan’ın fikhi konumunu takdir ettiğini kaydeder. Ayrıca bkz. Natık Bilhak, *el-İfade fî târihi eimmeti’s-sâde*, s. 68-69; Muhallî, *Hadaiku’l-Verdiyye*, I, s. 352.

³⁶ Ebu’l-Ferec el-İsfehani, *Mekatilu’t-Talibiyyîn*, s. 401. Burada emanı nakzedenler olarak Ebu’l-Buhturî ve Vehb b. Vehb zikredilir.

³⁷ Natık Bilhak, *el-İfade fî târihi eimmeti’s-sâde*, s. 68.

³⁸ Abdullah b. Hamza, *Kitabu’s-Şâfi*, I, s. 236.

³⁹ Muhallî, *Hadaiku’l-Verdiyye*, I, ss. 351-2.

⁴⁰ Abdullah b. Hamza, *Kitabu’s-Şâfi*, I, s. 236.

⁴¹ Ebu’l-Ferec el-İsfehani, *Mekatilu’t-Talibiyyîn*, s. 401. Ayrıca bkz. Natık Bilhak, *el-İfade fî târihi eimmeti’s-sâde*, s. 68-69; Muhallî, *Hadaiku’l-Verdiyye*, I, s. 352.

⁴² Şemsüddin Abdussamed b. Abdullah el-Alevî ed-Dameğani (ö. VII./XIII. asır), *el-Cevheretü’l-halisa ani’s-Şevaibi fî’l-akaidi’l-menkume ala cemi’i’l-mezahib*, thk. Abdullah Yahya es-Serihî, Menşurat Cemal, Köln 2008, s.165.

⁴³ Dameğani, *el-Cevheretü’l-halisa ani’s-Şevaibi fî’l-akaidi’l-menkume ala cemi’i’l-mezahib*, ss. 111-112.

⁴⁴ Natık Bilhak, *el-İfade fî târihi eimmeti’s-sâde*, s. 48. Ayrıca bkz. Sarimuddin İbrahim b. Muhammed el-Vezir (ö. 914/1508), *el-Feleku’d-devvâr fî ulumi’l-hadis ve’l-fikhi’l-âsâr*, thk. Muhammed Yahya Salim İzzân, Mektebetü’t-Türasi’l-İslami-Dâru’t-Türasi’l-Yemeni Sa’de-San’a 1415/1994, s. 55; Mahatvari, *Zeydiyye*, 83.

⁴⁵ Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib en-Nefsü’z-Zekiyye (ö. 145/762), *Kitabu’s-Siyer*, inşa: Cemal eş-Şamî, y.y. 1438/2017, ss. 9-10, 12, 16-19, 21-33, 56-7.

Zeydî alimlerinden Ebu'l-Abbas el-Hasenî'den Zeydî fikhını öğrendi.⁴⁶ Sonra 337/948-949 yılında Bağdat'a gitti. Orada Hanefî Fikhını öğrenmek için meşhur Hanefî alimi Ebu'l-Hasan el-Kerhi (ö. 340/951)'nin, Kelam öğrenmek için de Ebu Abdullah el-Basri'nin yanına gitti. Ebu Abdillâh ed-Dai, muhtemelen Ebu'l-Hasan el-Kerhî vefat edene kadar ondan ders aldı. Sonra bu iki ilimde seçkin bir konuma yükseldi. Bu bağlamda Ebu Abdillâh ed-Dai ile ilgili olarak Sahib b. Abbad (385/995)'tan şu bilgi aktarılır: Biz onun Ebû Hanîfe (Irak ehlinin) fikhını hıfzını ve vukufiyetini tecrübe etmek istedik. Kitaplardan kapalı hususları çıkarıp, yazdık. O da böyle yapmamızı isterdi. O, bu sorulara bakar ve cevaplarını altına yazar ve Hanefî mezhebine göre bu yazdıklarında hiçbir yanlış da yapmazdı. Hatta o Iraklıların meselelerine vukufiyette darbı mesel olacak bir konuma gelmiştir.⁴⁷

Ebu'l-Abbas et-Taberi, Mehdi Lidinillah Ebû Abdillâh Dâî'nin Ebu Abdillâh el-Basri'nin meclisine on beş yıl devam ettiğini belirtir.⁴⁸ Bu bağlamda Mehdi Lidinillah'ın, bazen Mu'tezili bazen Hanefî olarak isimlendirildiğini kaydeder.⁴⁹

Sahib b. Abbâd, Ebû Abdillâh Dâî'nin Ebu'l-Hasan el-Kerhî yanındaki konumuna işaret eden şu bilgiyi nakleder: Ebu Abdillâh ed-Dai, fıkıh alanında hocası Ebu'l-Hasan el-Kerhi vefat ettiğinde cenazesinde bulunur. Mu'tezilî Ebu Abdillâh el-Basri, cenaze namazını, Ebu Abdillâh ed-Dai'nin kıldırmasını ister, Ebu'l-Hasan el-Kerhi'nin önde gelen öğrencilerinden ve yerine vekalet eden Ebu Bekir ed-Dameğani ise Abbasilerin nakibi Ebu Temmam ez-Zeynebi'nin kıldırmasını ister. Bu bağlamda cenaze geldiğinde Dameğani, kurnazca davranarak ey Seyyid! Cenaze namazını kıldırmaya senin daha çok hakkın var. Ancak Hocanın, kendi mezhebi dışında cenaze namazının kılınmasını hoş karşılamayacağını ve onun mezhebine göre cenaze namazının tekbirinin dört olduğunu bilirsin, eğer dört tekbirle kıldıracaksın buyur der. Bunun üzerine Ebu Abdillâh ed-Dai, ben ancak beş tekbir ile kıldırım, kıldırarak isteyen geçsin der. Bu durumda Ebu Temmam geçer ve namazı o kıldırır.⁵⁰ Bu rivayet, Ebu'l-Hasan el-Kerhi'nin talebeleri arasında Zeydi-Mu'tezili eğilimli olanlarla olmayanlar arasında bir rekabet olduğunu da ihsas ettirmektedir.⁵¹

Cenaze namazını kıldırmaya ilişkin husus, Hanefî Saymerî tarafından da aktarılır, ancak burada Hanefîler arasında rekabet olduğuna işaret edilmez ve namazı bizzat Ebu Abdillâh ed-Dai kıldırarak istemiştir; Saymerî, Şeyh Ebu'l-Kasım el-Vasitî'den nakille, Ebu'l-Hasan el-Kerhi'nin cenaze namazını Ebu Abdillâh ed-Dai'nin kıldırarak istediğini, ancak Kerhi'nin arkadaşlarının, onun, Ebu Hanife'nin ashabından ve mezhebinin önde gelenlerinden olduğunu, onun mezhebine göre kıldırıp, tekbir alacaksa kıldırmasını istedikleri, bunun üzerine Ebu Abdillâh ed-Dai'nin de atalarının mezhebine muhalefet edemeyeceğini söyleyip, sinirlendiğini, bunun üzerine cenaze namazını Kadı Ebu Temmam'ın kıldıracağını kaydeder.⁵²

⁴⁶ Natık Bilhak, *el-İfade fî târihi eimmeti's-sâde* (Madelung neşri), s. 104; Hakim el-Cüşemi, *Şerhu'l-uyûn*, s. 375; İbnü'l-Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, s. 114.

⁴⁷ Natık Bilhak, *el-İfade fî târihi eimmeti's-sâde* (Madelung neşri), s. 104; Hakim el-Cüşemi, *Şerhu'l-uyûn*, s. 371. Ayrıca bkz. Abdullah b. Hamza, *Kitabu's-Şâfi*, I, s. 321 vd.; Muhallî, *Hadaiku'l-Verdiyye*, II, s. 104; Ammed b. Yahya b. el-Murtaza (ö. 840/1436), *Kitabu Tabakati'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Dıwald Wilzer, Beyrut 1380/1961, s. 113; Muhammed b. Ali b. Yunus el-ma'ruf bi İbn Fend (ö. 916/1510'dan sonra), *Measiru'l-ebrar fî tafsilî mücmelatî cevahiri'l-ahbar*, I-III, thk. Abdüsselam Abbas el-Vecih-Halid Kasım Muhammed Mütevekkil, Daru İmam Zeyd b. Ali San'a 1423/2002, c. II, s. 677-78 (İbn Fend, eserini 916/1510 yılında tamamlamıştır. Bkz. *age*, s. 25); Fatih Yücel, "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydi Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhi ve Ebu Abdillâh el-Basri Örneği)", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 52, sayı: 2 (Nisan-Mayıs-Haziran 2016), ss. 115-146, s. 126-127.

⁴⁸ Natık Bilhak, *el-İfade fî târihi eimmeti's-sâde* (Madelung neşri), s. 104; Hakim el-Cüşemi, *Şerhu'l-uyûn*, s. 371. Ayrıca bkz. Abdullah b. Hamza, *Kitabu's-Şâfi*, I, s. 321 vd.; Muhallî, *Hadaiku'l-Verdiyye*, II, s. 104.

⁴⁹ Hakim el-Cüşemi, *Şerhu'l-uyûn*, s. 375. İbn Fend, bu şekilde isimlendirenlerin, Taberistan Nsri Zeydilerinden bazıları olduğunu ifade eder. Bkz. İbn Fend, *Measiru'l-ebrar*, c. II, s. 677.

⁵⁰ Muhallî, *Hadaiku'l-Verdiyye*, II, s. 104-105.

⁵¹ Yücel, "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydi Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme", s. 127.

⁵² Ebu Abdillâh Hüseyin b. Ali es-Saymerî ö. (436/1044), *Ahbaru Ebi Hanife ve ashabuhu*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1405/1985, ss. 167-68.

Her halukarda her iki nakilde, Ebu Abdillah ed-Dai'nin, hocası Ebu'l-Hasan el-Kerhi'nin cenaze namazını kıldırarak kadar ona çok yakın olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Zeydîler ve Hanefîler arasındaki ilişkilerde ve fikrî etkileşime zemin hazırlamada Mu'tezilîlerin aracılığı da muhtemeldir.

3.ZEYDİLERLE HANEFİLER ARASINDA MU'TEZİLİLERİN ARACILIĞI

3.1. Ebu Abdillah el-Basrî (ö. 369/979) Vasıtasıyla Irak Hanefîliği Etkisi

Seyyid Müeyyed Billah (ö. 411/1020), kardeşiyle birlikte aslen İmamiydi, sonra Ebu'l-Abbas el-Haseni'den⁵³ Zeydiyye mezhebi öğretilerini alıp, benimsedi. Ayrıca ondan Bağdat Mu'tezilesi üzere Kelam okudu. O, Fıkıh, Usulü Fıkıh ve Kelam ilminde önde gelenlerdendi. Mu'tezili alim Ebu Abdillah el-Basri'den ders aldı. Sahib b. Abbad'ın meclisine uzun süre devam etti. Sahib de ona hürmet ederdi.⁵⁴ Müeyyed Billâh, Bağdat'ta Mu'tezile'nin Basra ekolüne mensup Ebû Abdullah el-Basrî'den Kelam ve Usûlü Fıkıh dersleri aldı.⁵⁵ Peki Müeyyed Billah, Ebû Abdullah el-Basrî'den hangi mezhebin anlayışı üzerine Usûl-ü fıkıh dersleri aldı? Bunu onun fıkıh anlayışını ortaya koyarak anlayabiliriz.

Bu çerçevede kaynaklarda Ebu Abdillah el-Basri'nin, fıkıhta Hanefî olup, Hanefî fikhî ve usulünü, uzun süre derslerine devam ettiği Ebu'l-Hasan el-Kerhi'den okuduğu, kendisinin de Kerhi'ye Kelam konusunda ders verdiği, hatta vefat ettiğinde Ebu'l-Hasan el-Kerhi'nin türbesine defnedildiği kaydedilir.⁵⁶ Hanefî tabakat kitapları da onu, Hanefî fukaha arasında zikrederler.⁵⁷ Ayrıca onun fıkıh konusunda eserleri olduğu ve Ebu'l-Hasan el-Kerhi'nin Muhtasarını şerh ettiği kaydedilir.⁵⁸ Dolayısıyla Müeyyed Billah'ın Ebu Abdillah el-Basri'den almış olduğu Usulü fıkıh dersleri Hanefî fikhî usulü olmalıdır. Nitekim bu durumu şu bilgiler de teyit etmektedir: Seyyid Müeyyed Billah, döneminde Taberistan'ın ileri gelenlerinden olan Ebu'l-Hüseyin Ali b. İsmail. b. İdris'ten Zeydi ve Hanefî fikhî okudu.⁵⁹ Ayrıca Muhtasaru Kerhi'yi birinden okumak istedi. Bu çerçevede Ehvaz'daki Kadı Kudat Ebu Ahmed b. Ebi Allan'dan Muhtasaru'l-Kerhi'yi kendisine okutmasını talep etti. O da, şayet bu kitabı okumak istiyorsa açıp, okumasını söyledi... Hatta bir Cuma günü öğleden sonra bu kâdının ve seçkin ulemanın camide hazır bulunduğu bir mecliste Kelam ve Usulü fıkıhla ilgili birer soru sorulur ve onlara Müeyyed Billah cevap verir. Bu durumda orada bulunan fukaha, Müeyyed Billah'ın ilmini takdir ederler.⁶⁰ Bu rivayet, Müeyyed Billah'ın Hanefî fikhîni bildiği ve bu konuda daha da derinleşmek istediğini göstermektedir.

Ayrıca Müeyyed Billah, Zeydî fikhîna dair kaleme almış olduğu “Şerhu't-Tecrîd” isimli eserinde, Ebû Hanife ile öğrencileri Züfer (ö. 158/775), Ebû Yusuf (ö. 182/798), İmam Muhammed (ö. 189/805)'e atıflarda bulunur. Ebû Abdullah el-Basrî'nin Muhtasaru'l-Kerhi şerhi ile Cessâs'ın Şerhu muhtasari't-Tahavî'sine atıflarda bulunur ve nakiller yapar.⁶¹

Zeydi İmamı Müeyyed Billah'ın ashabından ve Kadı Abdülcebbar'ın öğrencilerinden Seyyid Ebu Abdillah el-Muvaffak Billah el-Cürcani Hüseyin b. İsmail b. Zeyd b. el-Hasen b.

⁵³ İbn Ebi'r-Rical, Ebu'l-Abbas el-Haseni'nin yazmış olduğu eserleri arasında Kâsım Ressî ile Hadî İlelhak ve Ebû Hanife ile Şâfî arasındaki ihtilafları kaydettiği fıkıh konularına tahsis edilmiş bir kitabını gördüğünü belirtir. Bkz. İbn Ebi'r-Rical, *Matlau'l-budûr*, c. I, s. 240.

⁵⁴ Muhallî, *Hadaiku'l-Verdiyye*, II, s. 126, 131.

⁵⁵ Hakim el-Cüşemi, *Şerhu'l-uyûn*, s. 376-377; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 114 .

⁵⁶ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizal ve tabakatu'l-Mu'tezile*, s. 325; Saymeri, *Ahbaru Ebi Hanife*, s. 170; Ebu Muhammed Muhyiddin el-Kureşi (ö. 775/1373), *Cevahiru'l-mudiyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, Abdulfettah Muhammed el-Hılv, Hecer li't-tiba'a ve'n-neşr, Gize 1413/1993, IV, ss. 63-64.

⁵⁷ Saymeri ö. (436/1044), *Ahbaru Ebi Hanife*, 165; Kureşi, *Cevahiru'l-mudiyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, c. IV, 63.

⁵⁸ Muhammed b. İshak en-Nedim (ö. 385/995), *Kitabu'l-Fihrist*, thk. Rıza-Teceddüd b. Ali b. Zeynilabidin b. el-Hairi el-Mazenderani, Tahrân 1971, s. 261.

⁵⁹ Muhallî, *Hadaiku'l-Verdiyye*, II, s. 123; İbn Fend, *Measiru'l-ebrrar*, c. II, s. 686.

⁶⁰ Muhallî, *Hadaiku'l-Verdiyye*, II, s. 126-27; İbn Fend, *Measiru'l-ebrrar*, c. II, s. 688-89.

⁶¹ Bu konuda bilgi için bkz. Fatih Yücel, İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydi Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhi ve Ebu Abdillah el-Basri Örneği)”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 52, sayı: 2 (Nisan-Mayıs-Haziran 2016), ss. 115-146, s. 128-129.

Cafer b. el-Hasen b. Muhammed b. Cafer b. Abdurrahman eş-Şeceri b. el-Kasım b. el-Hasan b. Zeyd b. el-Hasen b. Ali b. Ebi Talib (420/1029'dan sonra), hakkında Zeydi İmamı Abdullah b. Hamza şöyle der: Yaşadığı dönemde lugat, nahiv ve edeb ilimlerinde başka birisinin ulaşamadığı zirveye ulaştı. Aynı şekilde şiir, hitabet, kitabe ve resâil, kalam ilmi ve usulüddin'de, usul-ü fıkıhta çok bilgiliydi. Hanefî, Şafîi, Maliki fikhını en iyi bilendi, kimse onunla bu hususlarda tartışamazdı. Eserleri ortada olup, buna şahitlik eder.⁶²

Müeyyed Billah'ın kardeşi Nâtik Bilhak Ebû Tâlib Yahya b. el-Hüseyin (424/1033) da, Ebu'l-Abbas el-Haseni'den Zeydi fikhını okumuştur.⁶³ Kalam ve Usûlü Fıkıh alanında Ebû Abdillâh el-Basrî'den ders almıştı.⁶⁴ Nitekim o, Ebû Abdillâh el-Basrî'den "Şeyhimiz Ebû Abdillâh el-Basrî" diye söz eder.⁶⁵ Dolayısıyla Nâtik Bilhak'ın Ebu Abdillâh el-Basrî'den okuduğu Usulü Fıkıh da, yukarıda kardeşi Müeyyed Billah ile ilgili olarak belirttiğimiz üzere Hanefî fikhı olmalıdır. Bu bağlamda Nâtik Bilhak'ın, *el-Muczi fi usuli'l-fikh* ve *Cevâmiu'l-edille fi usûlü fikh* iki eserinde, hocasının usûlü fıkıha dair görüşlerini kaydettiği ifade edilir.⁶⁶ *el-Muczi fi usuli'l-fikh* neşredilmiştir. Bu eserin pek çok yerinde hocası Ebu Abdillâh el-Basrî ve onun vasıtasıyla Kerhi, Ebû Hanife, Ebû Yusuf, İmam Muhammed, Bişr el-Merisî, İsa b. Eban ve Muhammed b. Şuca gibi Hanefî usulcü ve fakihlerine atıflarda ve onlardan nakillerde bulunur.⁶⁷

Ayrıca Ebû Zehra, Nâtik Bilhak'ın Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen *Mecmûu Kebîr*'i, Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hasan en-Nehâî (ö. 324/936)'nin talebelerinden okuduğunu, bu şahsın da döneminde Hanefîlerin önde gelenlerinden olduğunu belirtir.⁶⁸

Sonuç olarak Müeyyed Billah ve Nâtik Bilhak kardeşlerin, Hanefî Ebu'l-Hasan el-Kerhî ve Mu'tezilî Ebû Abdillâh el-Basrî'den Hanefî fikhı, usul-ü fıkıh dersleri aldıkları ve onların Zeydîlerin Hanefî fikhını tanımalarına katkıda buldukları⁶⁹ ve özellikle Ebû Abdillâh el-Basrî aracılığıyla Mu'tezile'nin Basra ekolünün kelama dair fikirlerinin Zeydîyye'ye taşınmasında önemli katkıları olduğu ifade edilebilir.

3.2.Zeydîlerle Hanefîler Arasında Aracılık Yapan Diğer Şahıslar

Kadı Abdülcebbar'ın öğrencisi ve Müeyyed Billah'ın ashabından olduğu belirtilen Ebu Sa'd İsmail b. Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Zenceveyh es-Semmân er-Râzî (ö. yaklaşık 447/1055), hafız, alim, hadis ve ilelü'l-hadis'te uzman, Zeydî fikhı konusunda geniş bilgi sahibi olup, Tevhid ve Adalet ehliendir. İbn Ebi'r-Rical, döneminde Zeydiyye'nin lideri olup, çok seyahat ettiğini, kıraat, hadis, rical, feraiz, karşılaştırmalı fıkıh konularında alim olduğunu, ilim talebiyle pek çok yere seyahat ettiğini belirtir.⁷⁰ Ömer b. Muhammed el-Kelbî de, İsmail es-Semman'ın, Adliyye'nin şeyhi, alimi, fakihi, mütekellimi olduğunu, kıraat, hadis, rical, ensab, feraiz, hisab, şurut, mukadderat alim olduğunu, Ebû Hanife

⁶² Abdullah b. Hamza, *Kitabu's-Şafî*, I, 337.

⁶³ Muhallî, *Hadaiku'l-Verdiyye*, II, s. 165.

⁶⁴ el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, s. 125; a.mlf. *el-Tabakâtu'l-hâdiyye aşrete ve's-sâniyye aşrete min kitâbi şerhi'l-uyûn*, (*Fadlu'l-i'tizal ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-neşr, Tunus 1974, içinde), s. 377; Muhallî, *min Kitâbi'l-Hadâiki'l-verdiyye*, 318; İbn Fend, *Measiru'l-ebzar*, c. II, s. 697.

⁶⁵ Ebû Tâlib Nâtik bi'l-Hakk, *min kitâbi'l-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, ss. 106, 109; Muhallî, *min Kitâbi'l-Hadâiki'l-verdiyye*, ss. 248-249.

⁶⁶ Hassan Ansari-Sabine Schmidtke, "The Mu'tazilî and Zaydî Reception of Abu'l-Husayn al-Basrî's *Kitâb al-Mu'tamad fi Usûl al-Fiqh*: A Bibliographical Note", *Islamic Law and Society*, XX/1-2 (2013), ss. 90-109, s. 94.

⁶⁷ Örnek olarak Bkz. Nâtik Bilhak Ebû Tâlib Yahya b. Hüseyin el-Hârûnî (ö. 424/1032), *Muczi fi usûli'l-fikh*, I-IV, thk. Abdülkerim Cedbân, 1434/2013, c.I, ss. 104-5, 114, 127, 144, 155, 190, 206-7, 219, 237, 244, 256, 280, 299, 315, 336, 340, 358, c. III, ss. 35-37, 112, 121, 143, 245, 306, 381, 400-401, 411-12. Ayrıca bkz. Yücel, agm, s. 131 vd.

⁶⁸ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Zeyd hayatuhu ve asruhu-ârâuhu ve fikhuhu*, Tarihu'l-fikri'l-Arabi, 1959, ss. 261-3, 503; Yücel, agm, s. 129.

⁶⁹ Yücel, agm, s. 129.

⁷⁰ İbn Ebi'r-Rical, *Matlau'l-budûr*, c. I, s. 575.

ashabının fikhı, Ebû Hanife ve Şâfiî arasındaki ihtilaflar, Zeydiyye fikhı, Kelam konularında imam olduğunu, Hasan Basri ve Ebû Haşim'in mezhebini/anlayışını benimsediğini belirtir.⁷¹

Kâdî Abdülcebbar'ın bir diğer öğrencisi Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1045)'nin *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh* adlı eseri, Yemen Zeydîleri arasında yaygın olarak kullanılır. Ensari ve Schmidtke, onun mevcut en erken tarihli yani 550/1155 tarihli yazmasının Yemen'de bulunmasının da bunun kanıtlarından olduğunu ifade ederler.⁷² Hüsameddin Hasan b. Muhammed er-Rassâs (ö. 584/1188), Süleyman b. Nasır Suhâmî (ö. 600/1203), Ahmed b. Muhammed er-Rassâs ve Yahya b. Hamza (749/1348) gibi Zeydî alimlerin fikh usulüne dair eserlerinde *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*'ı temel aldıklarını belirtirler. Aynı şekilde Mu'tezilî alim İbnü'l-Melâhimî (ö. 536/1141)'nin *Tecrîdü'l-Mu'temed*'inin de Yemen Zeydîleri arasında yaygın olarak kullanıldığını kaydeder ve örnekler verirler.⁷³

Sonraki Zeydi kaynaklara göre Zemahşeri'nin hocası Ebu Said Muhsin b. Muhammed Kerame el-Cüşemi el-Beyhaki (ö. 494/1101), önce Hanefî idi, hayatının sonlarına doğru Zeydiyye'ye geçti. Cüşemî'nin eserleri Yemen Zeydîleri arasında yaygındır. Günümüze gelen eserleri de genellikle onlar vasıtasıyla gelmişlerdir. Onun eserleri arasında el-Müntehab fi fikhı'z-Zeydiyye adlı bir eser de yer alır.

Hasan Ensari, onun *Uyunu'l-mesail* ve *Şerhu uyuni'l-mesail*'deki fikh usulüne dair yazmış olduğu bölümün, bu ilme dair Yemen Zeydîlerinin yazmış oldukları eserlere model teşkil ettiğini belirtir. Buna Kâdî Ca'fer b. Abdüsselam (ö. 573/1177)'ı örnek verir.⁷⁴ Ayrıca Cüşemî'nin, Ebu'l-Hasan el-Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî, Kâdî Abdülcebbar ve Zeydî Nâtık Bilhak'ın görüşlerini sıklıkla aktardığını ifade eder.⁷⁵

İbn Funduk, XI. Yüzyıl Nişabur'unun ileri gelen Hanefî alimlerinden biri olan El-Hâkim Ebu'l-Kâsım el-Haskânî (470/1077-78'den sonra)'nin, Beyhak'ın Feryûmed beldesinde ikamet eden Ali evladından Zubâre ailesine mensup Ebû Ya'lâ Zeyd b. Ali b. Muhammed (447/1055)'in yanına gidip, ondan ders aldığını nakleder.⁷⁶ Bulliet'e göre muhtemelen el-Haskânî ailesi Hanefî nesillerinin en önemli üyesiydi ve onun üstünlüğü ilimde özellikle hadiste idi.⁷⁷

Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, Ebu'l-Kasım el-Harezmi (ö. 538/1144), usulde Mu'tezilî, fûruda Hanefîdir. Tefsir, lugat ilimlerinin ileri gelen alimlerinden olup, başta tefsiri olmak üzere eserleri Yemen Zeydîleri arasında yaygındır.

SONUÇ

Zeydîler ve Hanefîler arasında ilk olarak, her iki ekolün de ilk temsilcilerinin dönemlerinde bireysel düzeyde ilişkiler gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali ve İbrahim b. Abdullah b. Hasan; Ebû Hanîfe'nin talebeleri Muhammed b. Hasan ve Hasan b. Ziyad ile Yahya b. Abdullah arasındaki ilişkiler dikkat çekicidir. Ayrıca onlarla ilgili doğrudan Zeydî kaynaklarda olumlu bakış açılarının ortaya konulması da önemlidir.

⁷¹ Abdüsselam b. Abbas Vecîh, *A'lâmu'l-müellifini'z-Zeydiyye*, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman 1999, s. 249-250; Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Bibliotheca Persica, Albany New York 1988, s. 91.

⁷² Ansari- Schmidtke, "The Mu'tazilî and Zaydî Reception of Abu'l-Husayn al-Basrî's *Kitâb al-Mu'tamad fi Usûl al-Fiqh*", s. 99.

⁷³ Ansari- Schmidtke, "The Mu'tazilî and Zaydî Reception of Abu'l-Husayn al-Basrî's *Kitâb al-Mu'tamad fi Usûl al-Fiqh*", ss. 99-109.

⁷⁴ Hasan Ansari, "The Shi'i Reception of Mu'tazilism", (The Oxford Handbook of Islamic Theology, edit. Sabine Schmidtke, Oxford University Press, New York 2016 içinde ss. 181-193), s. 188; Ansari- Schmidtke, "The Mu'tazilî and Zaydî Reception of Abu'l-Husayn al-Basrî's *Kitâb al-Mu'tamad fi Usûl al-Fiqh*", s. 100.

⁷⁵ Ansari- Schmidtke, "The Mu'tazilî and Zaydî Reception of Abu'l-Husayn al-Basrî's *Kitâb al-Mu'tamad fi Usûl al-Fiqh*", s. 99-101.

⁷⁶ Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kâsım b. Zeyd el-Beyhakî eş-şehîr bi İbn Funduk (ö. 565/1170), *Lubâbu'l-ensâb ve'l-elkâb ve'l-e'kâb*, thk. Şehid Mehdî er-Recâî, Mektebetü Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'aşî, Kum 2007, ss. 502-3.

⁷⁷ Haskânî ailesi için bk. Richard W. Bulliet, *Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*, Harvard University Press 1972, ss. 227-233.

Burada özellikle Ebû Hanife'nin, Betrî kesimlerle bir şekilde ilişkisi olduğuna da işaret edilmektedir.

Fikrî düzeyde açıkça Zeydîlerden Hanefî fikhını öğrenenler, Abbasilere hakim olan Şîf-Mu'tezilî eğilimli hanedan Büveyhîler döneminde yaşayan iki kardeş; Müeyyed Billah ve Nâtık Bilhak kardeşlerdir. Onlar, öncelikle Hanefî Ebu'l-Hasan el-Kerhî'den Hanefî fıkıh ve usûlü fıkıh dersleri almışlar. Onun vefatından sonra da fıkıhta Hanefî olan, Mu'tezilî Ebu Abdullah el-Basrî'den Hanefî fikhı ve usûlü fikhı dersleri almışlardır. Ayrıca Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, Hakim el-Cüşemî ve İbnü'l-Melahimî gibi daha sonraki Mu'tezilîlerin, genellikle kitapları vasıtasıyla Hanefî fikhına aşina olmuşlardır. Zira Zeydîler, Hâdî ilelhak Yahya b. el-Hüseyn'den itibaren imamet dışında temel konularda Mu'tezilî öğretilere yakın bir duruş sergilemişler. Nitekim Mu'tezilîlerin eserlerinin büyük çoğunluğu da onlar vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Makbilî gibi tarihte, Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî gibi de günümüzde yaşamış Zeydî uleması, Zeydiyye'nin fıkıhta Hanefî olduğu anlayışını kabul etmezler. Zeydî imamların içtihat yapabilecek konumda kimseler olup, taklide karşı olduklarını, Hanefîlere benzer görüş serdettikleri yerlerde, en fazla onlara muvafakat etmiş olabileceklerini ifade ederler.

KAYNAKÇA

Abdullah b. Hamza (ö. 614/1217), *Kitabu'ş-Şâfi*, I-IV, Mektebetü'l-Yemeni'l-Kübra, San'a 1406/1986.

Abrahamov, Binyamin, "The Tabaristânis' Question Edition and annotated translation of one of al-Kâsim ibn İbrâhîm's Epistles", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 11 (Jerusalem 1988), ss. 16-54.

Ahmed b. Sehl er-Râzî (ö. IV./X. asrın ilk çeyreği), *Ahbâru Fah ve haberu Yahya b. Abdillâh ve ehîhi İdris b. Abdillâh*, thk. Mahir Cerrar, Daru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1995.

Ali b. Bilal el-Âmulî ez-Zeydî (IV./X. Asır), *Tetimmetü mesâbîhi Ebi'l-Abbâs el-Hasenî*, thk. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Hûsî, Mektebetü'l-İmam Zeyd b. Ali, San'a 1422/2002.

Ansari, Hasan, "The Shi'i Reception of Mu'tazilism", *The Oxford Handbook of Islamic Theology*, edit. Sabine Schmidtke, Oxford University Press, New York 2016 içinde ss. 181-193.

Ansari, Hassan – Schmidtke, Sabine, "The Mu'tazilî and Zaydî Reception of Abu'l-Husayn al-Basrî's *Kitâb al-Mu'tamad fî Usûl al-Fiqh*: A Bibliographical Note", *Islamic Law and Society*, XX/1-2 (2013), ss. 90-109.

Arıkan, Adem, "Gîlân'da Son Zeydî Yönetim (Âl-i Karkiyâ)", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 20 (2009) ss. 1-26.

Atalan, Mehmet, "Ebu Hanife ve Alioğulları", *Dinî Araştırmalar*, c. 8, sayı: 24, ss. 157-168.

Aydınlı, Osman, "Mu'tezile", *İslam Mezhepleri Tarihi El-Kitabı*, edit. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Grafiker yay. , Ankara 2013, ss. 127-54.

Bulliet, Richard W., *Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*, Harvard University Press 1972.

Dameğani, Şemsüddin Abdussamed b. Abdullah el-Alevî (ö. VII./XIII. asır), *el-Cevheretü'l-halîsa anî'ş-Şevaibi fî'l-akaidi'l-menkume ala cemi'i'l-mezahib*, thk. Abdullah Yahya es-Serîhi, Menşurat Cemal, Köln 2008.

Ebû Tâlib Nâtık Bilhak (ö. 424/1033), *Kitâbu's-siyer*, Eymen Fuad Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fî bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdisi'l-hicrî*, Dâru'l-Misriyyeti'l-Lübânîyye, Kâhire 1408/1988, içinde ss. 281-283.

Ebû Zehra, Muhammed, *İmam Zeyd hayatuhu ve asruhu-ârâuhu ve fikhuhu*, Tarihu'l-fikri'l-Arabi, 1959.

Ebu'l-Abbas el-Hasenî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrahim b. Hasan b. İbrahim b. İbrahim b. Muhammed b. Süleyman b. Davud el-Haseni (ö. 353/964), *el-Mesâbih*, thk. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Hûsî, Mektebetü'l-İmam Zeyd b. Ali, San'a 1422/2002.

Ebu'l-Ferec el-İsfehani (ö. 356/967), *Mekatilu't-Talibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1408/1987.

el-Hâkim el-Cüşemî, *el-Tabakâtu'l-hâdiyyete aşrete ve's-sâniyyete aşrete min kitabi şerhi'l-uyûn, Fadlu'l-i'tizal ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-neşr, Tunus 1974, içinde ss. 352-93.

el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*,

Emîr Hüseyin b. Bedrüddîn Muhammed (663/1265), *Yenâbiu'n-nasîha fi'l-akâidi's-sahiha*, tahk.: Murtazâ b. Zeyd Mahatvarî Hasenî, Mektebetü Bedr, San'a 1420/1999.

Gökalp, Yusuf, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik*, Araştırma yay. , Ankara 2014.

-----, *Zeydîlik ve Taberistan'da Yayılışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara 1999.

-----, "Zeydiyye mezhebinin görüşleri, kültürel mirası ve İslam düşüncesine katkıları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), ss. 95-112.

Hâdî İlelhak Yahya b. Hüseyin (298/910), *Usûlü'd-Dîn*, (tahk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, *Mecmûu Resâil-i'l-Hâdî ile'l-Hak* içinde) Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1421/2001, ss. 191-196.

Hatîb Bağdadi, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071), *Tarihu Medîneti's-Selâm*, I-XVII, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1422/2001.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilber el-Endelûsî (368-463/978-1070), *el-İntikâ fi fadâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, gözden geçiren: Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1997.

İbn Ebi'r-Ricâl, Ahmed b. Salih b. Ebi'r-Rical (ö. 1092/1681), *Matlau'l-budûr ve mecmâu'l-buhûr fi terâcimi ricâli'z-Zeydiyye*, I-IV, thk. Abdurrakib Mutahhar Muhammed Heçr, Merkezü'l-Ehli'l-Beyt Li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Sa'de 1425/2004.

İbn Fend, Muhammed b. Ali b. Yunus el-ma'ruf bi İbn Fend (ö. 916/1510'dan sonra), *Measiru'l-ebrar fi tafsilî mücmelati cevahiri'l-ahbar*, I-III, thk. Abdüsselam Abbas el-Vecih-Halid Kasım Muhammed Mütevekkil, Daru İmam Zeyd b. Ali San'a 1423/2002.

İbn Funduk, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kâsım b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 565/1170), *Lubâbu'l-ensâb ve'l-ekâb ve'l-e'kâb*, thk. Şehid Mehdî er-Recâî, Mektebetü Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'aşî, Kum 2007.

İbnü'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya b. el-Murtaza (ö. 840/1436), *Kitabu Tabakati'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Dıwald Wilzer, Beyrut 1380/1961.

Kadı Abdülcebbar, İmaduddin Ebu'l-Hüseyin Abdülcebbar b. Ahmed (ö 415/1024), *Fadlu'l-i'tizal ve tabakaru'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr-Müessesetü'l-Vataniyye Li'l-Kitab, 1406/1986.

Kureşi, Ebu Muhammed Muhyiddin (ö. 775/1373), *Cevahiru'l-mudiyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, Abdulfettah Muhammed el-Hılv, Heçer li't-tiba'a ve'n-neşr, Gize 1413/1993.

Madelung, Wilferd, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Bibliotheca Persica, Albany New York 1988.

Abdu'r-Refî', *Cunbiş-i Zeydiyye der İran*, İntişârât-ı Âzâd-ı Endişân, Tahran 1359.

Muhallî, Ebû'l-Hasan Hüsameddin Humeyd b. Ahmed (652/1254), *Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, I-II, thk. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvari el-Hasenî, Mektebetü Bedr li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', San'a 1423/2002.

Müeyyedi, Mecdüddin b. Muhammed b. Mansur, *el-Tühef Şerhu'z-zülef*, Mektebetü Bedr, San'a 1417/1997.

Natık Bilhak, Yahya b. el-Hüseyin b. Harun el-Harunî el-Hasenî (ö. 424/1033), *el-İfade fi târihi eimmeti's-sâde*, Mektebetü Ehli'l-Beyt, Sa'de 1435/2014.

Necâşî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abbas (ö. 450/1058), *Ricâlu'n-Necâşî*, thk. Seyyid Musa Şebîrî Zencanî, Müessesetü'n-Neşri'l-İslamî, Kum 1418.

Nedim, Muhammed b. İshak (ö. 385/995), *Kitabu'l-Fihrist*, thk. Rıza-Teceddüd b. Ali b. Zeynilabidin b. el-Hairi el-Mazenderani, Tahran 1971.

Nefsü'z-Zekiyye, Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib (ö. 145/762), *Kitabu's-Siyer*, inşa: Cemal eş-Şami, y.y. 1438/2017.

Saymeri, Ebu Abdillâh Hüseyin b. Ali ö. (436/1044), *Ahbaru Ebi Hanife ve ashabuhu*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1405/1985.

Şehrîstanî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (ö. 548/1153), *el-milel ve'n-nihal*, I-III, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992.

Tusî, Şeyhü't-Taife Ebu Cafer Muhammed b. el-Hasan (ö. 460/1068), *Fihrist*, tsh. ve thk. Seyyid Muhammed Sadık Âl-i Bahri'l-Ulûm, Menşurât Şerîf Radî, Kum, t.y.

Ümit, Mehmet, "Usûlü'd-Dîne İlişkin İlk Zeydî Metinler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sayı: 11, Çorum 2007, ss. 81-102.

-----, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İsam yay. , İstanbul 2010

Vecîh, Abdusselam b. Abbas, *A'lâmu'l-müellifini'z-Zeydiyye*, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman 1999.

Vezir, Sarimuddin İbrahim b. Muhammed (ö. 914/1508), *el-Feleku'd-devvâr fi ulumi'l-hadis ve'l-fikhi'l-âsâr*, thk. Muhammed Yahya Salim İzzân, Mektebetü't-Türasi'l-İslami-Dâru't-Türasi'l-Yemeni Sa'de-San'a 1415/1994.

Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydîleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü, İstanbul 1998.

Yücel, Fatih, İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydi Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhi ve Ebu Abdillâh el-Basri Örneği)", *Diyanet İlmi Dergi*, c. 52, sayı: 2 (Nisan-Mayıs-Haziran 2016), ss. 115-146.

Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib (ö. 122/740), *Müsnedü'l-İmam Zeyd*, der. Abdülaziz İshak el-Bağdadi, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut t.y.